

DOĞU BÖLGESİNDE HALKIN SAĞLIK VE HİJYENLE İLGİLİ TUTUM VE İNANÇLARI

Doç. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN

GİRİŞ:

Doğu bölgesi halkına göre bir ideal kavram olarak sağlık-hastalık sorunu:

Halk sağlığı ve bununla ilgili olarak hijyen ve sanitasyon sistemleri toplumsal kültürün bir parçasıdır. Halkın, sağlık-hastalığa ait tutumlarının önemli bir niteliğini teşkil eden hijyen kurallarının temelinde kültürün bu özelliği vardır. Dünyamızın geri kalmış "Folk" toplumlarında Hijyen Uzmanlarının halk sağlığı ve hastalıkların teşhis ve tedavisi hususunda karşılaştıkları en önemli sorun, halkın kültürü ile modern tıbbın çatışma sahalarıdır. Bunların en tipik örneği Peru'nun Los Molinos köyü halkının hijyen uzmanına olan davranış tarzını gösterebiliriz¹. Los Molinos köyünde, tifo ve benzeri bulaşıcı hastalıklar yaygındır. Bunun için de köye gönderilen Batı Tıbbının temsilcisi bir hijyen uzmanı suların kaynatılarak içilmesi teklifinde bulunur. Fakat, geleneğe göre, ancak hasta olan kimseler suyu kaynatarak içerler. Bu defa, suyu kaynatarak içme fikri, uzman tarafından bütün ailelere teklif edilince, kültürlerindeki hastalık-sağlıkla ilgili soğuk-sıcak ayrımı², hasta olmayan kimseler tarafından reddedilmiştir. Bu iki yüz hanelik köydeki sağlık uzmanı, iki yılda ancak on bir aileyi suyu

kaynatarak içme hususunda ikna edebilmiştir. Bu örnek de bize gösteriyor ki, hastalık-sağlıkla ilgili korunma tedbirleri ve hijyen kuralları, doğrudan doğruya, kültür sisteminin bir görüntüsüdür.

Bazı tıp yetkilileri, hijyen ile tıbbi bakım arasında fark bulurlar³. Örneğin Dr. Hydrick'e göre hijyen: "Hastalıkların yayılmasına engel olmak için gösterilen bir takım faaliyet biçimleridir". Tıbbi bakım ise, halkın kendi gücü dışında kalan hususlarda ıstıraplarını dindiren eylemlerdir. Çoğu defa bu iki sahayı birbirinden ayırmak son derece güçtür. Çünkü, bir hijyen faaliyeti, sonuç olarak, bir tıbbi bakımın amaçlarını sağlayabilir. Bu bakımdan her iki faaliyet alanı da teorikte birbirinden ayrılmalarına rağmen pratikte içiçedirler. Bu araştırmada, bilhassa bu amacı gözönüne alarak konuyu incelemeye çalışacağız.

Hijyen biçimleri kuru ve basit bir takım kurallardan ibaret değildir. Bunların temelinde, yukarıda açıklandığı gibi, toplumun kültür motiflerinin büyük etkisi vardır. Dünyanın birçok bölgelerinde "temizlik", "temiz olmayış" ve "pislik" kültürün bir varyasyonu olarak açıklanmalıdır. Öyleki, birçok ilkel toplumlarda, ölüm insana temasla geçen hastalıklar gibi bulaşıcı karakterde kabul edilir. Ölünün akraba ve yakınları tarafından temiz olmayan bu özellik, kendilerine bulaşması önleninceye

¹ Edward Wellin, Water Boiling in a Peruvian Town, pp. 71-106, bu makale ayrıca, Culture and Communities, Ed. by Benjamin D. Paul adlı eserde yayınlanmıştır. Bk. Russell Sage Foundation, 1955, New York.

² Bk. Orhan Türkdoğan, Erzurum Bölgesinde Tıbbi Tedavinin Sosyo-Kültürel Safhaları, Türk Etnoğrafya Dergisi, sayı : XI, Ankara, 1969.

³ John Lee Hydrick, Intensive Rural Hygiene Work and Public Health Education of the Public Health Service of the Netherlands, India, Java, 1937, p. 11.

kadar temizleme işlemine tabii tutulurlar⁴. Keza, Kgatla kabilesinde yeni doğan bir bebek, bir ay veya daha fazla süre ile “temiz” olarak düşünülemez. Ancak, belirli temizlik ritlerinden sonra, topluma saf ve temiz dönebilir⁵. Nitekim, müslümanlık inancına göre de kadın ve erkek cinsi münasebetten sonra “pis” kabul edilirler. Gusül aptesti almadan hiçbiri “temiz” addedilemez. Keza kadınlar hayız (aybaşı) zamanlarında “pistirler. Mensurasyon devresi bittikten sonra yıkanmaları gerekir. Ancak, o zaman temiz sayılabilirler. Bu tip “temizlik” ve “pislik” kavramları soyut anlamda olup, tamamen dini kültürün, değerler sisteminin bir sonucudur. Oysaki, aynı halk vücut bakımı veya mikroplardan arınma hususunda gereken temiz ve sağlıklı olma gibi tedbirleri istenilen şekilde gerçekleştirebilir. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi, dini değerler ölçüsüne göre “pislik-temizlik” inancı ile hijyenik bakımdan pislik-temizlik arasında bir öz farkı vardır. İlkinde, tabu süresi bittikten sonra yıkanma ritini zorunlu kurallar arasındadır. İkincisinde ise böyle bir sorumluluk ve yaptırım ile karşılaşmıyoruz.

Halk arasında temizlik'ten kastedilen şey de bu tabu dönemindeki pislikten arınmayı ifade eder: “Pis dolaşma işin rastgelmez” veya “bugün temizim” ifadelerindeki pislik-temizlik kavramları dini geleneklere göre değerlendirilmiş tutumlardır. Pislikten ilk akla gelen “cenabetlik” veya aybaşı halidir. Temizlikten ise gusül ve yıkanmak suretiyle arınmadır. Yıkanma ritini, kişiye temiz bir varlık yapısı kazandırır. İslâm dini inancına göre, diğer dinlerdeki seksüel ilişki ve regle durumlarından sonra fertler yıkanmazlarsa soyut anlamda pistirler. Bu suretle hijyen sistemi ile ilgili motifler, inançlar ve alışkanlıklar, toplumun geleneksel kültürünü yansıtır.

Hijyen ve halk sağlığı ile ilgili olarak bir diğer gelenek ve alışkanlık da Hint

kültüründe rasladığımız temizlik - pislik kavramının değerlendirilme biçimidir. Hindistanın bazı köylerinde her şey temiz olarak düşünülmeden önce veya her yemekten önce, fertler için yıkanmak şarttır⁶. Çünkü, kişilerin veya nesnelere daha önceki durumları, bizim anladığımız anlamda -temiz de olsa- pistir. Bu yüzden temizlik kavramı, kültür algımıza göre farklı durum kazanır; bu nedenle de tamamen toplumun inanç ve değerler düzeninin bir parçasıdır. Örneğin: “Halk arasında akar su pislik tutmaz” inancında suya atfedilen saflık, temizlik ve berraklık inancı, içindeki maddelere de teşmil edilmek suretiyle bir temizlik normu ortaya konulmaktadır. Bu bakımdan, aynı kültürün içinde, aynı tip bir motif farklı yönlerden değer kazanıyor demektir. Kültürde beliren varyasyonları, ister kültür içi isterse kültürler arası olsun, önemle tesbit etmek; sağlık - hastalık biçiminin sosyo-kültürel yönünü açıklamak bakımından dikkatle üzerinde durulması gereken bir husustur.

Görülüyorki hijyen kurallarıyla ilgili olarak temizlik ve pislik kavramları bizi bir kültürel rölativite teorisi ile karşı karşıya bulduruyor. Nitekim, Batı kültüründe temizlik, estetik kültürün bir unsuru olduğu halde, diğer toplumlarda dini inançlar ile yakından ilgilidir. Başka bir deyimle bazı kültür çevrelerinde daha fazla sekülerize edildiği halde, bazılarında kutsal alanı teşkil ederler.

Şimdi, bu kültür açısından itibaren Doğu Anadolu'nun özellikle Erzurum ve çevresinde sağlık ve hijyenle ilgili halkın sosyo-kültürel inanç ve tutumlarını araştıralım. İlk, bölge halkının, bir genel kavram olarak, sağlık-hastalık sisteminden ne anladığını açıklamak faydalı olacaktır. Ancak, o zaman hijyen ve sanitasyon, kültürün bir unsuru olarak değer kazanabilir. Bir toplumun, sağlık-hastalık hakkındaki felsefesi, algısı ve düşünce sistemi o toplumun hijyen sistemini yaratabilir. Bu bakımdan, antropolojik araştırmalarda

⁴ Isaac Schapera, *Married Life in an Africa Tribe*, New York, Shridan House, 1941, p. 311.

⁵ Op. cit. p. 237.

⁶ John S. Carmen, *Rats, Plague and Religion*, Philadelphia, Judson Press, 1936, p. 181.

kullanılan bir metodu⁷ bu hususta biz de benimseyerek, halkımızın sağlık ve hijyen biçimlerine uygulayacağız.

1. *Görev bütünlüğü*: Daha önce de ifade edildiği gibi, Erzurum ve çevresinde halk sağlığı sosyal sistemin tamamlayıcı bir unsurudur. Onu, sosyo-kültürel unsurlardan ayırmak mümkün olamaz. Bölge halkının, sağlık-hastalık süreci hakkındaki kanaati, inançları sosyal sistemin bütünsel (gestalt) yapısıyla yakından ilgilidir. Sağlık sistemi de bu bütüncül görüşten ayrı düşünülemez. Ferdin hastalığında: "Dini nedenler, kaderci görüşler, günâh sorumluluğu, fakirlik ve zenginlik, cin çarpması" gibi açıklama tarzları ön görüş olarak ileri sürülebilir. Aynı inanç sistemleri fertleri ekonomik, sosyal ve siyasi meseleler karşısında da organize edebilir. Bu belirli motiflerin tesbiti yolu ile evrensel bütüne gidilir. Bu açıdan bakıldığında sağlık-hastalığın böyle bir bütünün bir parçası olduğunu gözlemek mümkündür. Böyle bir gelişimde ferdi hastalığa sevkeden nedenler ile, sağlığını koruyan nedenler rasyonel olmaksızın ziyade mistik bir yapı arzederler.

2. *Devamlılık*: Bölge halkı kültüründe; fert ile bazı nesnelere arasında bir devamlılık fikri vardır. Eğer bu devamlılık bilinmeyen bir nedenden dolayı koparsa fert hastalanır. Bu yönden diyebiliriz ki sağlık, fert ile o nesne arasındaki devamlılık veya aynileşmenin bir harmoni arzemesidir. Halk arasında kana karşı olan tutum da bu süreçle ilgilidir. Kan kaybı, safiyet ve iktidarsızlık (cinsiyet bakımından) durumlarını yaratır. Bu yüzden, kanın vücutta korunması, akması en önemli hususu teşkil eder. Buna karşılık, pis kan bir göreve sahip değildir. Çoğu kez, bazı hastalıkların nedeni pis kan olabilir. Bu durum da pis kanın vücuttan atılması gerekir.

Kan, toplumda sağlığın taşıyıcısıdır. Ancak, kanlı olan canlıdır. Bunun gibi, loğusa ile çocuk arasında da bir devamlılık

vardır. Bu devamlılığı, "meme vermek" suretiyle emzirme mekanizması sağlar. Halk, bu olayın yerine getirilmesi için bütün tedavi şekillerini loğusaya uygulamaya çalışır. Eğer loğusa çocuğa meme veremiyorsa, kendisini ruhsal değişiklik içinde bulur. Duygu ve yaşantısında sinirlidir. Tepkileri serttir. Çocuğunu öksüz görür; onu bu hale getirdiği için kendisini sorumlu kabul eder. Görülüyorki memeden kesme bu devamlılığın kopması demektir. Bu da anayı normal durumdan uzaklaştırır.

3. *Tasavvur*: Tasavvur fikri de aslında devamlılık kavramının bir sonucudur. Şöyleki, halk, mavi göz veya sarışın tip hakkında olumsuz tutuma sahiptir. Bu nitelikteki kişilerin nazarı, (göz) değmesinden korkulur. Halkın bu husustaki tasavvuru, inanç ve duyguları yaşanmış tecrübeye dayanır. Birçok hastalıkların temel nedeni bölge halkına göre nazar değmesidir. Fertte ani ateş yükselmesi, üşüme veya nöbet hali, baş dönmeleri bu göz değmesinin bir sonucudur. Göz değmesinin diğer bir unsuru da nazarı değenin (nazarcı) kıskançlık ve hasetlik duygusu ile yakından ilgilidir. Böylece, kıskançlık gibi kötülük fikri bir çok hastalıkların nedenidir. Bu yüzden toplumda nazarı değen kişi kuşku ile karşılaşır. Kendisinden kaçınmak ve hatta mümkünse temas gelmemek şarttır. Temiz, saf ve "abdal" insanla konuşmak iyidir. "Hastalık kötünden gelir. Kalbi temiz insan Allahlıktır". Böylece, diyebiliriz ki kötü insan ile hastalık tasavvuru aynı olarak kabul edilir. Keza halkın, toprak ve su ile kendisi arasındaki devamlılığı da önemle üzerinde durulması gereken bir husustur. Halkın tasavvuruna göre su ve toprak temiz unsurlardır. Ölünün toprağa gömülmesi, toprakla teyemmüm yani su bulunmadığı hallerde toprağa el sürme yolu ile abdest alma toprağa atfedilen değer duyguları arasındadır. Bu suretle toprağa bir çeşit kutsallık hakkı tanınmış olunur. Bilhassa, insanın topraktan (çamur) yaratılmış olması inancı da bu kutsallığın temelini teşkil eder. Ayrıca, toprağın temizleyici

⁷ Margaret Mead, Cultural Patterns and Technical Change, a Mentor Book, six edition, New York, 1961, pp. 217-224.

niteliği de vardır. Yaralara toprak sürmek bunun en güzel örneğini teşkil eder. Arı sokmasında, acıyı dindirmek için çamur sürme inancı da bunlardan biridir.

Toprak ile fert arasındaki devamlılık inancına ait bir diğer örnek de "son'un" toprağa gömülmesi geleneğidir. Son, toprakta her türlü kötülükten uzak, çocuğun eşi olarak kalır. Toplum tarafından ona kutsallık tanınır. Çünkü, son köpek veya kötülük yapmak isteyen biri tarafından kaçırlırsa çocuk yaşamaz. Bunun için son, evin bir köşesine gizlice gömülür.

Bunun gibi, su da toprak gibi temizleyici bir nesnedir: "Akar su pislik tutmaz" inancının temelinde bu temizlik idesi mevcuttur. Ferdin vücudunun bir parçasını teşkil eden tırnak kesildikten sonra pis olarak kabul edilir. Ancak, toprağa gömülme suretiyle bu pislikten kurtulmuş olunur. Görülüyorki burada toprak pis olan nesnelere temizleyicisidir de. Bu açıdan incelendiğinde toprak "dyadik" bir niteliğe sahiptir. Bir taraftan pis olan şeyleri yok eder, diğer taraftan da temizdir. Toprak gibi su da birçok hastalıkları yokedebilir.

4. *Mükemmelleşme*: Halkımızın inancına göre, vücut doğumla tamamlanmış ve olgunluğunu bulmuş sayılmaz. Büyüyen çocuk belirli yaşlarda çeşitli seremoni ve ritlerden geçmek suretiyle erkeklik (virility) kazanır. Bu seremonilerden ilki sünnettir. Halkın inancına göre sünnet: dini bir vecibe, erkeklige geçişin bir basamağıdır. Sünnet olan bir kimse çabuk gelişir, büyür ve sağlamlaşır. Sıhhat kazanır⁸. Halk arasında zayıf ve asabi mizaçlı çocuklar için: "Hele bir sünnet olsun, göreceksiniz nasıl serpilecek" deyiimi çok yaygındır. Sünnet, sağlığın destekleyicisidir. Ayrıca, halk arasında sünnetle erkeklığın artacağına da inanılır. Sünnetsiz şahıs alay konusu olur. Aynı şekilde sünnetin erkeklik tohumunu artıracığı inancı halk arasında kuvvetlidir.

⁸ Orhan Öztürk, Folk Treatment of Mental Illness in Turkey, in Magic, Faith and Healing, ed. by Ari Kiev, New York : Free Press of Glencoe, 1964, pp. 343-362. Yazar, Türk askerinin cesaretliliğini sünnet seremonisine bağlıyor.

Evlenme de, erkeklik de ikinci aşamayı teşkil eder. Bunun önemli belirtisi çocuk yapmaktır. Çocuğu olan insan, biyolojik bakımdan zayıf ve çelimsiz de olsa, sağlam ve kudretli olarak düşünülür.

5. *Salgı*: Tükürük ile ilgili tutum ve inançların da sağlık anlayışı üzerinde önemli etkisi vardır. Tükürük, birçok hastalıkları temizleme ve iyileştirme de bir tılsım veya merhem gibidir. Şöyleki, nazar değmemesi için şahsın "pu pu" diyerek etrafa tükürük saçması nazarı önler. Tükürük, ayrıca, korku hallerinde uçukları iyileştirmek için "parpu" işleminde de kullanılır. İdrar da tükürük gibi düşünülür. Bazı hastalıklar da özellikle, korku ve sarılıkta hastaya kendi idrarı içirtilir. Bu anlam da hem tükürük hem de idrar tedavi edici ve temiz kabul edilir. Bunun yanında idrarı tutmak iyi sayılmaz, çünkü vücudu zehirler. İnsan pisliğine nazaran idrar daha saf ve temizdir. Çocuk kakası yerden bez veya kâğıt parçası ile alınarak temizlendiği halde, idrar lekesi bir önem ifade etmez. Fakat, ateşe veya kapı önüne işemek iyi sayılmaz, uğur getirmez. Bu yerler kutsaldır. Bunun dışında herhangi bir yere işemek için sadece "destur" demek yeter.

Ana sütü temizlik, saflık, sağlamlık ve kudretin ifadesidir. Toplum, ana sütünü helâl kabul eder. Ana, yeni doğan çocuğun gözlerinin açılması ve parlak olması için memesinden bir iki damla sütü çocuğun gözüne fışkırtır. Çünkü, süt sağlığın belirtisi sayılır.

SONUÇ :

Görülüyorki, halkımızın anlayışına göre sağlık - hastalık ile hijyen tasavvurları ferdin yapısı ile ilgili organlar ve salgı şekilleri arasında yakın ilişki vardır. Halkın sağlık anlayışını, bu inaç ve gelenekler sistemi değerlendirir. Hijyen ve sanitasyon sisteminde bu algı ve tasavvur şekillerinin önemi büyüktür. Kısacası, halk sağlığının özünü teşkil eden temizlik kavramında toplum inançları, ve kültürü temel etkindir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki halkın sağlık bilgisi, hijyen ve sanitasyon problemleri, sağlık - hastalık sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır. Bunun da temelinde sosyo-kültürel değerler bulunur.